

Stylistic Analysis of the Waqf Qur'an of Imam Quli Khan at the Mausoleum of Allahverdi Khan

✉ Mohammad Sadegh Mirzaabolfhasemi

Associate Professor, Faculty of Art and Architecture, Shiraz University, Shiraz, Iran.

Abstract

Introduction: In the Astan Quds Razavi Library, there is a Qur'an manuscript that was endowed to the Mausoleum of Allahverdi Khan in Rabi' al-Thani 1023 AH. Allahverdi Khan, the governor of Fars during the reign of Shah Abbas I, died in 1022 AH and was buried in a portico he had built on the eastern side of the shrine of Imam Reza in Mashhad. The donor of this manuscript was his eldest son, Imam Quli Khan; therefore, the manuscript is referred to in this study as the "Waqf Qur'an of Imam Quli Khan." The manuscript lacks both a colophon and a transcription date. The waqf inscription appears to have been added later on the opening folio. In addition to its historical importance, the manuscript is notable for its codicological and artistic features and is regarded as one of the significant Qur'an manuscripts preserved in the Astan Quds Razavi Library. Despite its significance, the manuscript has not yet been the subject of an independent scholarly study. Only a single note inserted among the folios records some of its characteristics. This handwritten leaf was probably a draft prepared by the library's cataloguer. This article first discusses the mausoleum and portico of Allahverdi Khan in Astan Quds Razavi complex and then examines the historical background of the manuscript on the basis of marginal notes and related documentary evidence. Finally, the codicological and physical features of the manuscript are analyzed. The manuscript is preserved under catalogue number 2139 in the Astan Quds Razavi Library.

Purposes & Questions: Based on a close and detailed examination of the manuscript, this study aims to identify the stylistic characteristics of the Qur'an and to determine the historical and geographical context in which it was produced.

Methods: The study adopts a primarily historical approach; however, discussions related to the stylistic features of the Qur'an are carried out using a descriptive-analytical approach. The investigation is based on a close and meticulous examination of the manuscript and has proven particularly useful in the field of codicology. Data were collected through both library research and field observation. Since this article focuses on a single manuscript, attention has been given, as far as possible, to all components and structural elements of the Waqf Qur'an of Imam Quli Khan. For certain codicological features—such as paper dimensions, tables, motifs, and verse markers—measurement was limited to selected samples. These measurements were conducted while observing preservation precautions and only on intact sections of the manuscript. The method of analysis is qualitative.

Findings & Results: The study shows that the Waqf Qur'an of Imam Quli Khan

► Received:
2025-07-14
► Final revision:
2025-11-03
► Accepted:
2025-12-03
► Early online access:
2025-12-05
► Published:
2026-07-01

► 1
Email:
abolqasemi.s@gmail.com

Abstract

► Negareh
► Summer 2026 - NO 78

Negareh

Summer 2026 - NO 78

remained in the portico of Allahverdi Khan for recitation and preservation from the time of its endowment until 1315 SH, after which it was transferred to the Astan Quds Razavi Library. Marginal notes written on several folios of the manuscript confirm this history. Most of these notes belong to Mirza Fazlollah Rawzeh-khan, the son of Akhund Mulla Yusuf Rawzeh-khan. He refers to himself as a rawzeh-khan (eulogy reciter) and the guardian (hāfez) of Dar al-Sa'adah, and introduces his father as the guardian of the area located at the foot of the blessed shrine. The main text of the manuscript is written in Naskh script, while its additions are executed in Thuluth, Tawqi, and Nastaliq scripts. In terms of codicological structure and manuscript compilation, the Qur'an closely resembles manuscripts produced in Shiraz during the Safavid period. Features such as the illuminated medallions of the first double-page frontispiece and the beginning of the Qur'anic text on the second double-page opening reflect conventions associated with the Shiraz school of manuscript production. The inclusion of a Persian poetic horoscope at the end of the manuscript further supports this attribution. The illumination and page layout likewise conform to stylistic principles characteristic of Safavid Shiraz manuscripts. The manuscript can probably be attributed to workshops active in Shiraz between the second half of the tenth century AH and the early eleventh century AH. It was likely created in commercial workshops without a direct commission and later circulated in the manuscript market. Like many Shiraz manuscripts of this period, the Qur'an was produced anonymously and lacks a colophon. The waqf inscription on the opening folio further indicates that the manuscript was not originally commissioned by Imam Quli Khan.

Keywords: Codicology, Qur'an manuscript, Safavid period, Shiraz School, Allahverdi Khan, Imam Quli Khan, Astan Quds Razavi.

Abstract

معرفی و سبک‌شناسی قرآن وقفی امام‌قلی‌خان بر مزار الله‌وردی خان (نسخه شماره ۲۱۳۹ کتابخانه آستان قدس رضوی)

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی *

دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۲ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰
بازنگری نهایی: ۱۴۰۴/۰۸/۱۲ زودآیند: ۱۴۰۴/۰۹/۱۴

صفحه ۲۸ تا ۴۳

نوع مقاله: پژوهشی

DOI: 10.22070/negarch.2025.19777.3449

چکیده

مقدمه: در کتابخانه آستان قدس رضوی نسخه‌ای از قرآن وجود دارد که در ربیع‌الثانی ۱۰۲۳ ق بر مزار الله‌وردی‌خان وقف شده است. الله‌وردی‌خان بیگلربیگی فارس در دوره حکومت شاه‌عباس صفوی بود. او در سال ۱۰۲۲ ق درگذشت و در رواقی که در سمت شرقی روضه امام رضا(ع) ساخته بود، دفن شد. واقف قرآن مذکور امام‌قلی‌خان، فرزند ارشد الله‌وردی‌خان، است. از این‌رو، در این مطالعه از آن با عنوان «قرآن وقفی امام‌قلی‌خان» یاد می‌شود.

قرآن وقفی امام‌قلی‌خان رقم کاتب یا تاریخ کتابت ندارد. وقف‌نامه امام‌قلی‌خان نیز بر روی برگ سفید ابتدای قرآن، با خطی متفاوت و ناهم‌هنگ با ساختار کلی نسخه، افزوده شده است؛ از این‌رو، تاریخ آن نمی‌توان تاریخ دقیق کتابت نسخه دانست. این قرآن، افزون بر اهمیت تاریخی، از نظر ویژگی‌های نسخه‌پردازی نیز شایان توجه است و از نسخه‌های ارزشمند کتابخانه آستان قدس رضوی به شمار می‌رود. با این حال، تاکنون بررسی علمی مستقلی درباره آن انجام نشده است.

اهداف و سؤال‌ها: هدف این مقاله معرفی و سبک‌شناسی قرآن وقفی امام‌قلی‌خان است تا به این سؤال پاسخ داده شود که تولید این نسخه در کدام قلمرو تاریخی و جغرافیایی قرار می‌گیرد؟ از این‌رو، ضمن بررسی ابعاد تاریخی موضوع، ویژگی‌های نسخه‌شناختی قرآن نیز به دقت بررسی خواهد شد. این بررسی‌ها بر پایه مطالعه نزدیک قرآن انجام شده و با شواهد بیرونی تطبیق داده شده است.

روش‌ها: در این پژوهش از روش تاریخی و توصیفی-تحلیلی استفاده شده است. گردآوری اطلاعات به شیوه‌های کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته و داده‌ها با رویکرد کیفی تحلیل شده‌اند.

یافته‌ها و نتایج: نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که قرآن وقفی امام‌قلی‌خان از زمان وقف تا سال ۱۳۱۵ ش در رواق الله‌وردی‌خان نگهداری و قرائت می‌شده و پس از آن به کتابخانه آستان قدس رضوی منتقل شده است. این قرآن از نظر شیوه تدوین و مؤلفه‌های تزئینی شباهت زیادی به نسخه‌های شیراز در دوره صفوی دارد و احتمالاً در نیمه دوم سده دهم تا اوایل سده یازدهم هجری قمری در شیراز تولید شده است. هرچند این قرآن را امام‌قلی‌خان وقف کرده، اما بسیار بعید است که تولید این نسخه نیز به سفارش او بوده باشد.

واژگان کلیدی: نسخه‌شناسی، کتاب‌آرایی، قرآن، امام‌قلی‌خان، الله‌وردی‌خان، شیراز، دوره صفوی، آستان قدس رضوی.

مقدمه

الله‌وردی‌خان در چهاردهم ربیع‌الثانی ۱۰۲۲ق درگذشت. او از غلامان گرجی‌تبار دربار صفوی بود. در متون تاریخی این دوره، نخستین‌بار از او با منصب «داروگی ضراب‌خانه» یا «زرگرباشی» یاد شده است. او در همین مقام بود که سکه پادشاهی شاه‌عباس را ضرب کرد و در مسیر پیشرفت گام نهاد. الله‌وردی‌خان در دوران حکومت شاه‌عباس مناصب متعددی بر عهده گرفت، اما برجسته‌ترین آن‌ها بیگربیگی فارس و توابع بود. او تا پایان عمر در این منصب باقی ماند و پس از مرگش نیز فرزندش، امام‌قلی‌خان (د ۱۰۴۲ق)، جانشین او شد. الله‌وردی‌خان مورد اعتماد و طرف مشورت شاه‌عباس بود. او در بیشتر لشکرکشی‌های شاه‌عباس ملازم رکاب شاه بود و هرگاه همراه او نبود، به بدرقه یا استقبال شاه می‌شتافت. در اوایل سال ۱۰۲۲ق نیز به پیشواز شاه‌عباس رفت که از قشلاق مازندران به اصفهان باز می‌گشت. بالاین‌حال، در مراسم استقبال، آثار ضعف و رنجوری در چهره‌اش پدیدار گشت و چهارده روز بعد درگذشت. شاه‌عباس پیکر الله‌وردی‌خان را با احترام بسیار بدرقه کرد. او را به مشهد بردند و در آستان علی بن موسی‌الرضا(ع)، در گنبد و رواقی که خود ساخته بود، به خاک سپردند. دقیقاً یک سال پس از این تاریخ (ربیع‌الثانی ۱۰۲۳ق) نسخه‌ای از قرآن کریم بر مقبره الله‌وردی‌خان وقف شد که موضوع این مقاله است. امام‌قلی‌خان این قرآن را بر مزار پدرش قرار داده بود. در این پژوهش از این نسخه با عنوان «قرآن وقفی امام‌قلی‌خان» یاد می‌شود.

هدف از نگارش این مقاله، معرفی و سبک‌شناسی قرآن وقفی امام‌قلی‌خان است. سوال تحقیق عبارتست از تولید این نسخه در کدام قلمرو تاریخی و جغرافیایی قرار می‌گیرد؟ ضرورت و اهمیت پژوهش از آن روست که قرآن وقفی امام‌قلی‌خان از نسخه‌های تذهیب‌دار و نسبتاً نفیس کتابخانه آستان قدس رضوی به شمار می‌آید. وقف این نسخه بر مزار الله‌وردی‌خان نیز بر اهمیت تاریخی آن می‌افزاید. بالاین‌حال، تاکنون بررسی علمی نشده است. از این رو، در مقاله پیش رو ابتدا از گنبد و مقبره الله‌وردی‌خان در مجموعه آستان قدس رضوی سخن می‌رود و سپس سرگذشت تاریخی این قرآن، بر اساس حواشی نسخه و اسناد مربوط، مرور می‌شود. در ادامه ویژگی‌های ظاهری و نسخه‌شناختی این قرآن

بررسی می‌شود. این قرآن وقفی امام‌قلی‌خان را دارد، اما فاقد هرگونه رقم یا انجامه است؛ بنابراین، بررسی نسخه‌شناسی و سبک‌شناسی آن می‌تواند به تعیین قلمرو تاریخی و جغرافیایی تولید قرآن وقفی امام‌قلی‌خان کمک کند. این موضوع زیر عنوان تاریخ‌گذاری بررسی شده و حتی‌الامکان با شواهد بیرونی تقویت شده است.

روش پژوهش

روش پژوهش در این مقاله، در گام نخست تاریخی است، اما مباحث مربوط به سبک‌شناسی قرآن به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. این بررسی‌ها با بازبینی نزدیک و دقیق قرآن همراه بوده و به‌ویژه در تنظیم مؤلفه‌های بخش نسخه‌شناسی مؤثر واقع شده است. روش گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه‌ای و میدانی است. در این مقاله یک اثر مورد مطالعه قرار گرفته است؛ از این رو تا حد امکان، به‌تمامی اجزا و عناصر قرآن وقفی امام‌قلی‌خان توجه شده است. تنها در برخی مشخصات مربوط به مؤلفه‌های نسخه‌شناسی، مانند ابعاد کاغذ و جدول و نقشمایه‌ها و نشان آیات، به اندازه‌گیری یک تا چند نمونه اکتفا شده است. بدیهی است اندازه‌گیری‌ها با رعایت ملاحظات حفاظتی نسخه و بر روی اجزای سالم قرآن انجام شده است. شیوه تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز کیفی بوده است.

پیشینه پژوهش

دستیابی به پیشینه پژوهش درباره قرآن وقفی امام‌قلی‌خان به پس از انتقال این نسخه به کتابخانه آستان قدس رضوی باز می‌گردد. بالاین‌حال، از این قرآن در فهرست دست‌نویس منتخب نسخه‌های خطی نادر و نفیس آستان قدس رضوی (ادیب بجنوردی، ۱۳۲۸) سخنی به میان نیامده است. این فهرست دست‌نویس از نخستین تلاش‌ها برای فهرست‌نگاری آثار خطی کتابخانه آستان قدس رضوی به شمار می‌رود و بخش نخست آن به نسخه‌های خطی قرآن اختصاص یافته است. از قرآن وقفی امام‌قلی‌خان در فهرست راهنمای گنجینه قرآن (گلچین معانی، ۱۳۴۷) نیز یاد نشده و در جمع شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی (آستان قدس رضوی، موسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مرکز اسناد، ۱۳۹۳) نیز جای نگرفته است. تنها یادداشتی در میان اوراق قرآن یافت شده که برخی

مشخصات این نسخه را فهرست کرده است. این برگ دست‌نویس، احتمالاً پیش‌نویس فهرست نگار کتابخانه بوده است. با توجه به این نکات، تاکنون مطالعاتی درباره موضوع این مقاله منتشر نگردیده است. قرآن وقفی امام‌قلی‌خان در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی با شماره ۲۱۳۹ ثبت شده است (روضه‌خوان، ۱۳۲۱ ه. ق.).

مقبره الله‌وردی‌خان

شاه‌عباس در دوره حکومت خود بارها به زیارت آستان علی بن موسی‌الرضا(ع) مشرف شد (اسکندر بیگ منشی، ۱۳۵۰، ج. ۲-۳، صص. ۶۱۰-۶۱۱، ۶۳۱، ۷۵۴، ۹۶۴؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶، صص. ۱۸۵، ۱۹۴-۱۹۵، ۲۰۰، ۲۰۶). او از کودکی (۹۸۰ق) در خراسان اقامت داشت و به اصطلاح «میرزای هرات» بود. دعوی سلطنت و تاج‌گذاری او نیز نخستین بار (ربیع‌الاول ۹۸۹ق و ۹۹۴ق) در خراسان رخ داد (اسکندر بیگ منشی، ۱۳۵۰، ج. ۱، ص. ۲۷۸؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶، صص. ۵۵-۵۶؛ منشی قمی، ۱۳۸۳، ج. ۲، صص. ۷۹۵-۷۹۶). این نکات ارادت شاه‌عباس را به امام هشتم شیعیان دوچندان کرده بود، به‌طوری‌که گاه خود را «شاه خراسان» می‌خواند. او حتی یک‌بار نیز پیاده از اصفهان به زیارت امام رضا(ع) شتافت.

سفرهای زیارتی شاه‌عباس به مشهد پس از حل‌وفصل قائله ازبکان آغاز شد. او از این سفرها مقاصد سیاسی و اقتصادی نیز داشت (فلسفی، ۱۳۵۳، ج. ۳، صص. ۱۱-۱۴؛ ملویل، ۱۳۹۷، ص. ۱۹). به هر روی، این سفرهای پیاپی را می‌توان سرآغاز آبادانی و اقدامات گسترده عمرانی شاه‌عباس در پیرامون حرم امام رضا(ع) دانست. سران و رجال صفوی نیز به پیروی از شاه در این امر از یکدیگر سبقت می‌جستند؛ مثلاً حاتم‌خان اردوبادی، ملقب به امین‌الدوله، در سمت شرقی بقعه امام رضا(ع) بنایی افراشت که به نام همو موسوم شد (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴، صص. ۱۴۲-۱۴۵، ۲۸۷-۲۸۸). الله‌وردی‌خان نیز در کنار روضه امام رضا(ع) رواقی ساخت که به گنبد الله‌وردی‌خان مشهور است.

رواق الله‌وردی‌خان در سمت شرقی گنبد خانه امام رضا(ع) قرار دارد. این رواق هشت‌ضلعی است و بر هر گوشه آن نیم طاقی زده شده است. راه دسترسی به بناهای پیرامون، از جمله دارالسیاده و دارالضیافه و توحید خانه و گنبد حاتم‌خان، از همین گوشه‌ها می‌گذرد. بر فراز رواق نیز گنبدی کم‌خیز قرار گرفته

است. ارتفاع گنبد از درون رواق به حدود ۱۶ متر می‌رسد. این گنبد همچنان به حالت اولیه خود استوار مانده و در آن تصرف چندانی صورت نگرفته است. سراسر رواق الله‌وردی‌خان - به‌استثنای ازاره‌ها - با کاشی معرق پوشیده شده و به انواع نقوش اسلیمی و ختایی آراسته است (تصویر ۱). مضمون بیشتر کتیبه‌های رواق نیز آیات و احادیث و روایات مذهبی است (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴، صص. ۱۴۹-۱۵۳؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲، صص. ۱۰۴-۱۰۸).

معماری رواق الله‌وردی‌خان در حدود سال‌های ۱۰۲۱-۱۰۲۲ق پایان یافته است. این تاریخ‌ها بر روی برخی کتیبه‌های موجود نقش بسته است؛ برای مثال، ماده‌تاریخ کتیبه صفة جنوب شرقی رواق ناظر به سال ۱۰۲۱ق است^۱ و کتیبه احداثی سردر همین صفة مورخ ۱۰۲۲ق را نشان می‌دهد. وفات الله‌وردی‌خان با زمان پایان ساخت رواق او در جوار روضه امام رضا(ع) مقارن شده است. گویا او، همین‌که در بستر احتضار افتاد، سرکار مخصوص خود را فراخواند و از آخرین وضعیت این بنا پرسید و از اتمام آن اطمینان حاصل کرد (اسکندر بیگ منشی، ۱۳۵۰، ج. ۲، صص. ۸۷۰-۸۷۱؛ محمد میرک حسینی، ۱۳۸۵، صص. ۴۲۹-۴۳۰). ممکن است این سرکار مخصوص همان امیر بن حاج محمود نظراتی باشد که نامش در کتیبه احداثی صفة جنوب شرقی آمده است (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴، صص. ۱۵۲-۱۵۳). در کتیبه احداثی مذکور از بانی یاد می‌شود، اما کوچک‌ترین اشاره‌ای به مرگ او نمی‌کند. با این حساب، این رواق در اوایل ۱۰۲۲ق و پیش از مرگ الله‌وردی‌خان پایان یافته بود. الله‌وردی‌خان در سمت جنوبی رواق دفن شده است. سنگ‌قبر او در ازاره کار گذاشته شده است و گویا از قدیم این‌طور بوده است (سدیدالسلطنه، ۱۴۰۰، ص. ۲۱۶). بر این سنگ با خط نستعلیق عبارت زیر نوشته و حجاری شده است:

«هو الحیّ الذی لا یموت. هذا مرقد اعلی‌حضرت خان عالی‌شأن فردوس مکان جنت آشیان شرف امراء روزگار افتخار اعظام ارباب جاه و دولت مؤتمن الحضرة العلیة السلطانية و معتمدالدولة البهية الخاقانية الواصل الی جوار رحمة الله والملك الغفور المنان نظاماً للایالة والعدالة والعظمة والإقبال والإجلال الله‌وردی‌خان، بیگلربیگی فارس و لار و کوه‌کیلویه - عمدة الله معالی بالرحمة والإحسان. فی تاریخ شهر ربیع‌الثانی سنة ۱۰۲۲».

۱. خوش‌بناییست این بنا که زند
فرش او تکیه بر فراز فلک
تا کند رفعتش نظر بنهاد
از مه و مهر نه فلک عینک
چون بود در جوار روضه شاه
خریدم گفت کآ مدیه بی‌شک
سال تاریخ این خجسته مقام
«کعبه خلق و سجده‌گاه ملک»

تصویر ۱. رواق (گنبد) الله‌وردی‌خان. تاریخ ساخت: ۱۰۲۱-۱۰۲۲ ق. عکس از آرشیو روابط عمومی آستان قدس رضوی.
Figure 1. The Allāhverdī Khān Riwaq (Dome). Construction date: 1021–1022 AH. Photo from the Public Relations Archive of Astan Quds Razavi.

۱. روستاهای دوله از بلوک ارداک و دیزقان تبادکان (اعتمادالتولیه، ۱۳۰۳: ۵ ق، ص ۲۹).

۲. قدیمی‌ترین نسخه موجود از وقفنامه الله‌وردی‌خان در ۱۲۵۶ ق بازنویسی شده است. ظاهراً اصل این وقفنامه مورخ ۹۹۶ ق بوده است (انزلی‌نژاد، ۱۳۸۸، صص: ۵۹-۶۲).

۳. «خط نوشتن تا بماند یادگار / من تمام خط بماند یادگار. بنده درگاه میرزا فضل‌الله والد آخوند ملا یوسف روضه‌خوان، سنه ۱۳۰۴» (۳۸)؛ «روزی که تنم به خاک نمناک رود / آوازه مرگ من بر افلاک رود. سنه ۱۳۰۵» (۱۴۵)؛ «خط بر ورق دهر بماند صد سال / بیچاره نویسنده که در خاک رود، سنه ۱۳۰۵» (۱۴۶)؛ «وکان‌نا بتاریخ غزه شهر شعبان من شهر سنه ۱۳۰۵» [مهر]؛ «نک فضل‌الله» (۱۴۶)؛ «این یادگار میرزا فضل‌الله روضه‌خوان ولد عالی‌جناب مقدس القاب آخوند ملا یوسف روضه‌خوان، بتاریخ غزه شهر شعبان من شهر سنه ۱۳۰۵» هرکه این خط را سیاه کند لعنت خدا و رسول بر او باشد [مهر]؛ «نک فضل‌الله» (۱۴۶)؛ «حرره میرزا فضل‌الله روضه‌خوان و حافظ دارالسعادة مبارکه عرش درجه حضرت ثامن الائمه علی ابن موسی الرضا (ع) ولد ارجمند مرحوم مغفور جنت‌مکان جناب مستطاب آخوند ملا یوسف، حافظ پایین پای مبارک و کان نالک تحریر بتاریخ ۲۰ شهر ذی‌قعدة الحرام من شهر هزار و سیصد [و] بیست [و] یک» (۱۳۲۵).

۴. «از تاریخ ۲۸ ربیع‌الثانی اشتغال به قرائت» (۱۳۳۵)؛ (۱)؛ «عرض‌دیده‌های پایان نسخه نشان می‌دهد که قرآن وقفی امام‌قلی‌خان پیش از این نیز برای متولیان امر شناخته شده بوده است. متن یکی از این یادداشت‌ها چنین است: «داخل عرض و اقباض داعی دوام بولت قاهره گردید. سنه ۱۲۷۵».

۵. «خط نوشتن تا بماند یادگار / من تمام خط بماند یادگار. بنده درگاه میرزا فضل‌الله والد آخوند ملا یوسف روضه‌خوان، سنه ۱۳۰۴» (۳۸)؛ «روزی که تنم به خاک نمناک رود / آوازه مرگ من بر افلاک رود. سنه ۱۳۰۵» (۱۴۵)؛ «خط بر ورق دهر بماند صد سال / بیچاره نویسنده که در خاک رود، سنه ۱۳۰۵» (۱۴۶)؛ «وکان‌نا بتاریخ غزه شهر شعبان من شهر سنه ۱۳۰۵» [مهر]؛ «نک فضل‌الله» (۱۴۶)؛ «این یادگار میرزا فضل‌الله روضه‌خوان ولد عالی‌جناب مقدس القاب آخوند ملا یوسف روضه‌خوان، بتاریخ غزه شهر شعبان من شهر سنه ۱۳۰۵» هرکه این خط را سیاه کند لعنت خدا و رسول بر او باشد [مهر]؛ «نک فضل‌الله» (۱۴۶)؛ «حرره میرزا فضل‌الله روضه‌خوان و حافظ دارالسعادة مبارکه عرش درجه حضرت ثامن الائمه علی ابن موسی الرضا (ع) ولد ارجمند مرحوم مغفور جنت‌مکان جناب مستطاب آخوند ملا یوسف، حافظ پایین پای مبارک و کان نالک تحریر بتاریخ ۲۰ شهر ذی‌قعدة الحرام من شهر هزار و سیصد [و] بیست [و] یک» (۱۳۲۵).

فضل‌الله روضه‌خوان در سال‌های ۱۳۰۴-۱۳۰۵ ق نوشته شده و یکی از آن‌ها مورخ ذی‌قعدة ۱۳۲۱ ق است (تصویر ۲).^۲ یادداشتی نیز در حاشیه صفحه وقفیه با تاریخ ۱۳۳۵ ق دیده می‌شود.^۳

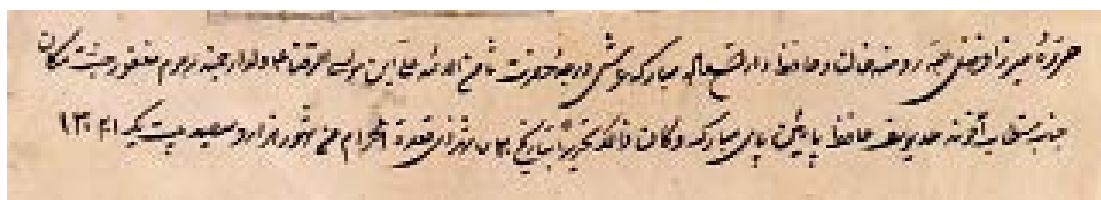
در فهرست دیجیتالی کتابخانه آستان قدس رضوی سال کشف قرآن وقفی امام‌قلی‌خان ۱۳۰۳ ش درج شده است، اما بعید است درست باشد. مکاتبات مربوط به انتقال این نسخه به کتابخانه مورخ نوزدهم بهمن ۱۳۱۵ ش است (آستان قدس رضوی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد، بی تا). گزارش حاشیه برگ نخست قرآن (۱۱) نیز در همین روز نوشته شده است. بنابراین گزارش، قرآن وقفی امام‌قلی‌خان در نظافت رواق الله‌وردی‌خان به دست آمد و با اشراف اداره تشریفات به کتابخانه انتقال یافت.^۴

امام‌قلی‌خان در وقفیه این قرآن با منصب «بیگلربیگی فارس و کوه‌کیلویه و لار و بحرین و غیر ذلک» معرفی شده است. می‌دانیم که بحرین در سال ۱۰۱۰ ق از تصرف پرتغالی‌ها خارج شد. در این دوران الله‌وردی‌خان حاکم فارس بود. او امام‌قلی‌خان را به بازپس‌گیری بحرین مأمور کرد. امام‌قلی‌خان به علت رشادت در این نبرد از شاه‌عباس لقب خانی گرفت و حاکم لار و نواحی خلیج فارس شد (اسکندر بیگ

در افضل‌التواریخ آمده است که الله‌وردی‌خان، پیش از مرگ، چند پارچه روستا را وقف کرد تا مقرری خدام و حفاظ مزار خود باشد (Dale, 2017, Vol. 2, p. 624). محمدشفیع اعتمادالتولیه دو فقره از این موقوفات را معلوم کرده است.^۱ در وقف‌نامه‌ای که از الله‌وردی‌خان می‌شناسیم، علاوه بر این فقرات، به چندین موقوفه دیگر در پیرامون آستان قدس رضوی اشاره شده است، اما موضوع مصارف آن‌ها غیر از موارد مذکور است.^۲

سرگذشت قرآن وقفی امام‌قلی‌خان

همان‌طور که گفته شد، قرآن وقفی امام‌قلی‌خان در سالگرد وفات الله‌وردی‌خان، بر مقبره او وقف شده است. به نظر می‌رسد، این قرآن از زمان وقف تا تحویل به کتابخانه آستان قدس رضوی در رواق الله‌وردی‌خان محفوظ و مورد استفاده بوده است. یادداشت‌هایی که بر حاشیه اوراق قرآن نوشته شده این نکته را تأیید می‌کند. بیشتر این یادداشت‌ها به میرزا فضل‌الله روضه‌خوان فرزند آخوند ملا یوسف روضه‌خوان متعلق است. او خود را روضه‌خوان و حافظ دارالسعادة می‌خواند و پدرش را حافظ پایین پای مبارک معرفی می‌کند. یادداشت‌های میرزا

تصویر ۲. یادداشت میرزا فضل‌الله روضه‌خوان بر روی برگ ۳۲۵ قرآن وقفی امام‌قلی‌خان. ۱۳۲۱ ه. ق. (روضه‌خوان، ۱۳۲۱ ه. ق.).
Figure 2. Note of Mirzā Fazlollāh Rowzeh khān on folio 325 of the endowed Qur'an of Imām Qolī Khān, 1321 AH
(Rowzeh khan, 1903).

جزوهای چهار برگی (جفتی) وصل شده باشد. به هر ترتیب، متن قرآن از پشت برگ دوم آغاز و روی برگ سیصد و بیست و سوم تمام می‌شود. وقف‌نامه امام‌قلی‌خان روی برگ اول افتاده است. درون شمس‌های مزدوج ابتدای قرآن (۱-آ) نیز آیه ۸۸ سورة اسراء آمده است.^۲ در صفحات پایان نیز دعای ختم (۳۲۳-آ) و فال‌نامه منظوم فارسی (۳۲۴-آ) نگاشته شده است.

اوراق قرآن وقفی امام‌قلی‌خان رکابه ندارد، اما دو بار شماره‌گذاری شده است. این شماره‌ها بر روی برگ‌ها افتاده و با مرکب سیاه نوشته شده‌اند. شمارش اوراق در هر دو مورد از آخر به اول بوده است. تاریخ این شماره‌گذاری‌ها نیز به پیش از مرمت حاشیه کاغذها باز می‌گردد. این نسخه شامل متن کامل قرآن است و اوراق آن در مجموع به وضع اولیه و مرتب به نظر می‌آید. تنها برگ‌های ۳۱۱ و ۳۱۷ از عطف جدا شده‌اند.

خط: متن قرآن به خط نسخ و با مرکب سیاه کتابت شده و بیشتر علائم نیز با همین رنگ و مرکب است. باین‌حال، برخی صور و حواشی متن -مانند عبارات نصف و جزو- با مرکب سرخ (احتمالاً شنگرف) مشخص شده است. این حواشی بیشتر به خط ثلث است. عبارت سر سوره‌ها نیز به توقیع متمایل است و با مرکب سفید (سفیدآب) قلمی شده است. خط متن چهار لوح صفحات مزدوج اول و دعای ختم قرآن نیز ثلث است، اما خط سورة حمد در صفحات مزدوج دوم قرآن به ریحان می‌ماند. نگارش صفحات مذکور با مرکب سفید صورت پذیرفته است. ابیات فال‌نامه قرآن نیز به خط نستعلیق و با مرکب سیاه و قرمز کتابت شده است.

جدول و تذهیب: چهار صفحه نخست قرآن وقفی امام‌قلی‌خان - که ما آن‌ها را صفحات مزدوج اول و دوم نامیدیم - به تذهیب آراسته است. تذهیب صفحات مزدوج اول (۱-آ) شامل یک جفت شمس

منشی، ۱۳۵۰، ج. ۲، صص. ۶۱۶-۶۱۷؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۲۱۵). ظاهراً نام بحرین در وقفیه این قرآن توجه نایب‌التولیه وقت آستان قدس رضوی را به خود معطوف داشته است. او، بلافاصله از کشف قرآن، با وزارت امور خارجه مکاتبه کرده و وقفیه این قرآن را سندی تاریخی در مالکیت شاهنشاهی ایران بر جزیره بحرین دانسته است.^۱

نسخه‌شناسی

ابعاد: ابعاد کلی قرآن وقفی امام‌قلی‌خان ۳۷/۵×۲۵ سانتی‌متر است و اندازه هر برگ کاغذ، از طول و عرض، اندکی کمتر از این مقدار است. بنابراین، اوراق و دفته‌های جلد تقریباً لب‌به‌لب قرار گرفته است. ضخامت نسخه از عطف نیز حدود ۶/۵ سانتی‌متر است.

جلد: جلد قرآن از جنس تیماج سرخ و قهوه‌ای‌رنگ است که بر مقوا کشیده شده و از لبه‌ها اندکی به درون جلد برگشته است. کنج‌های جلد در هر چهارسو هلالی شده‌اند. برش لبه‌های اوراق نیز مطابق همین هلالی گردیده و به صورت منحنی برش خورده است. سطح چرمی دفته‌ها (پشت و روی جلد) نیز تا اندازه‌ای ساییده، خراشیده و پاره و جرم‌گرفته است.

جلد در ظاهر ساده و بدون نقش است، اما اثر ته‌نقش ترنج و دو سرترنج بر آن دیده می‌شود. این نقش درون قابی مستطیلی با لچک قرار دارد و طرح لچک و ترنج متداول بر جلد‌های صفوی را تداعی می‌کند. درون جلد نیز ساده است. شیرازه این قرآن از هم گسیخته است.

ترتیب صفحات: این قرآن ۳۲۵ برگ دارد و جزوبندی بیشتر اوراق آن چهار برگی (جفتی) است. دست‌کم، یکی دو جزو دوبرگی (جفتی) نیز در تنظیم آن به کار رفته است. به نظر می‌رسد، گاهی اوراق تک‌برگی (جفتی) به ابتدا یا انتهای

۱. (آستان قدس رضوی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد، بی‌تا).

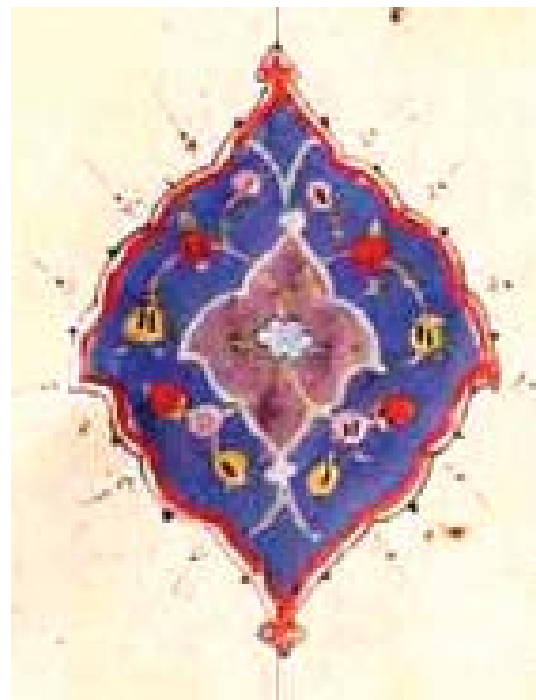
۲. قال الله سبحانه و تعالی: «قل لئن اجتمعت الأنس و الجن علی ان یأتوا بمثل هذا القرآن لایأتون بمثله و لو کان بعضهم لبعض ظهیرا» صدق الله العظیم

دوم (۲-۳) شامل یک مستطیل با ابعاد $24 \times 16/2$ سانتی‌متر است. این قاب دارای حاشیه‌ای با نقش شبه‌گره است. طبق معمول، حاشیه بالا و پایین و لبه کاغذ نیز با نقش واگیره اسلیمی به عرض تقریبی ۶ سانتی‌متر، تزئین شده است.^۱ در این نقش چندین نوع ترنج و نیم‌ترنج با قلم‌گیری طلایی و سفید به کار رفته است. زمینه این نقش‌ها لاجوردی، فیروزه‌ای، سبز، قرمز، سیاه و قهوه‌ای است. طرح لچک و ترنجی درون چارچوب جدول این صفحات نیز شامل ترنجی با دو سر ترنج متقارن است که با بند اسلیمی قرمز قلم‌گیری شده است. رنگ زمینه ترنج و سرترنج‌ها به ترتیب طلایی و بنفش است. چندین بند اسلیمی ماری نیز اطراف ترنج میانی جدول را فرا گرفته است. لچکی‌های چهارگوش قاب نیز با بند اسلیمی قرمز و زمینه طلایی نقش شده است. گل‌وبرگ‌های ختایی صفحات مزدوج دوم از اول متنوع‌تر به نظر می‌رسد (تصویر ۴).

یک جفت صفحه مجدول مذهب نیز در میانه کتاب (۱۴۵-۱۴۶) قرار گرفته است. حاشیه جدول این صفحات با لوحه‌های کتیبه‌ای طرح و تقسیم‌شده است. زمینه لوحه‌ها با رنگ‌های قرمز یا زرد یا قهوه‌ای یا فیروزه یا لاجورد پوشیده است و چه‌بسا قلم‌گیری محیط آن‌ها تمام و کمال اجرا نشده باشد. هر کدام از این صفحه‌ها در هشت سطر کتابت شده و پیرامون سطرها به شیوه دندان‌موشی با قلم سیاه و زمینه قهوه‌ای تزئین شده است. مشابه صفحات مزدوج اول و دوم، سطح کلی جدول نیز به گل‌وبرگ‌های ختایی رنگارنگ آراسته است. در این صفحه‌ها آیات پایانی سوره نحل (آیات ۱۱۸-۱۲۸) یا به عبارتی پایان جزء چهاردهم قرآن نوشته شده است (قرآن کریم [قرآن وقفی امام‌قلی‌خان]، ۱۳۲۱ ه. ق.، نحل: ۱۱۸-۱۲۸).

بلافاصله پس از ختم آیات قرآن- و پیش از صفحه فال‌نامه- نیز دو صفحه مجدول و مذهب قرار گرفته است (۳۲۳-۳۲۴). جدول این صفحات به شیوه چهار لوحی رسم شده است. در لوح‌های مزدوج صدر صفحات عبارت‌های «الدعا اللتی یتلی» و «بعد تلاوة القرآن» آمده است. متن لوح ذیل صفحه اول (۳۲۳ب) نیز به طرز غریبی نانوشته مانده یا پاک‌شده است. متن این لوح باید عبارت قرآنی «السمیع العلیم» باشد که در ضمن دعای ختم قرآن در همین صفحه آمده است. این متن در لوح ذیل جدول صفحه دوم با عبارت «[یا ارحم] الرّاحمین» به پایان می‌رسد. طرح

تصویر ۳. شمسۀ هشت لنگۀ مُذهَّب پشت برگ اول قرآن وقفی امام‌قلی‌خان. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۱۳۹ (قرآن کریم [قرآن وقفی امام‌قلی‌خان]، ۱۳۲۱ ه. ق.)
Figure 3. The gilded eight lobed shamsa on the verso of the first folio of the endowed Qur'an of Imām Qolī Khān. Mashhad: Astan Quds Razavi Library, no. 2139
(The Qur'an [Endowed Qur'an of Imam Qoli Khan], 1903).

هشت لنگه مشابه با قطر تقریبی ۱۹ سانتی‌متر است. محیط هر کدام از این شمسه‌ها با بند اسلیمی به رنگ قرمز قلم‌گیری شده و یک بند اسلیمی لاجوردی پیرامون آن گردیده است. سربندها نیز با شرفه‌های لاجوردی، به درازای حداکثر ۵ سانتی‌متر، تزئین شده است. درون هر کدام از شمسه‌ها یک شمسۀ هشت لنگه دیگر به قطر $10/5$ سانتی‌متر افتاده و مابین آن‌ها شانزده ترنج رسم شده است.

محیط شمسۀ هشت لنگه کوچک نیز با بند اسلیمی، البته به رنگ سبز تحریردار، قلم‌گیری شده است. رنگ زمینه آن نیز طلایی است و آیه سوره اسرا بر همین زمینه کتابت شده است. زمینه شمسۀ بزرگ نیز لاجوردی است^۱ و ترنج‌ها یک‌درمیان فیروزه‌ای و قرمزند. کل سطح این شمسه‌ها با بند گردان ختایی و گل‌وبرگ‌های رنگارنگ پوشیده شده است (تصویر ۳). همین تنوع و دامنه رنگی در صفحات مزدوج دوم نیز دیده می‌شود.

چارچوب جدول درونی هر کدام از صفحات مزدوج

۱. بخشی از این واگیره در اثر آسیب‌های حاشیه کاغذ از بین رفته است.

تصویر ۴. صفحات مزدوج دوم قرآن وقفی امام‌قلی‌خان (۲ب-۳).
مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۱۳۹
(قرآن کریم [قرآن وقفی امام‌قلی‌خان]، ۱۳۲۱ ه. ق.)

Figure 4. The second paired folios of the endowed Qur'an of Imām Qolī Khān (2b-3a). Mashhad: Astan Quds Razavi Library, no. 2139 (The Qur'an [Endowed Qur'an of Imam Qoli Khan], 1903).

تعداد و ابعاد (عرض) کتیبه‌ها، از شمار سطرهای مکتوب کاسته می‌شود. قاب تمامی این سرسوره‌ها از یک مستطیل ساده با طول $۱۴/۳$ سانتی‌متر تشکیل شده است. عرض قاب سرسوره‌ها نیز از $۲/۲$ تا $۴/۵$ سانتی‌متر متغیر است. با این حساب، هر قاب کتیبه سرسوره جایگزین یک یا دو سطر از مسطر صفحه می‌شود. برحسب طرح و تقسیم درون قاب‌ها نیز می‌توان به دو حالت کلی در ترسیم کتیبه سرسوره‌های این قرآن رسید: یکی کتیبه سرسوره‌های ترنج‌دار؛ دیگر کتیبه سرسوره‌های بدون ترنج.

قاب هر کدام از سرسوره‌های ترنج‌دار با یک جدول ضخیم سیاه بسته شده است و جداول محرر دیگری پیرامون این جدول را پوشانده است. سطح درون این کتیبه‌ها با انواع معدود و ساده‌ای از طرح‌های شبه قلمدانی (ترنجی) خط‌بندی شده است. بند این ترنج‌ها قرمز رنگ است. رنگ زمینه حواشی نیز معمولاً آبی لاجوردی و بنفش است. ساقه‌های نازک ختایی نیز با گل‌وبرگ‌هایی به رنگ سبز، زرد، قرمز، قهوه‌ای، آبی و بنفش در سطح قاب حرکت می‌کند و تزئینات اصلی زمینه کتیبه را تشکیل می‌دهد. همان‌نخ ضخیم سیاه‌رنگ چارچوب کتیبه سرسوره‌های نوع دوم را نیز مشخص می‌کند، باین‌حال، جدول تحریردار درون و برون آن قدری متفاوت شده است. این قاب‌ها ساده‌اند و خط‌بندی ترنجی ندارند. تمام سطح

ترنجی درون هر چهار لوح یکسان است. در قاب میانی جدول هر صفحه نیز یک شمسۀ بزرگ ۲۶ لنگه - با سر ترنج‌های نایکسان - رسم شده است. دعای ختم قرآن با مرکب سفید روی زمینه طلایی این ترنج‌ها و شمسه‌ها نوشته شده است.

جدول اصلی این صفحات با چند جدول نازک تحریردار بسته شده است. یکی از این جداول نقش شبه‌گرهی دارد که در صفحات مزدوج دوم نیز وجود داشت. حاشیه لبه‌های کاغذ نیز نقش واگیره دارد و از تکرار ترنج و نیم‌ترنج‌های خوش رنگ و لعاب شکل‌گرفته است. علاوه بر این‌ها سراسر صفحات با ساقه‌ها و گل‌وبرگ‌های رنگارنگ ختایی پوشیده شده است. چندین بند اسلیمی ماری نیز اطراف ترنج میانی جدول را فراگرفته است. تقابل رنگ طلایی و لاجوردی در تذهیب این دو صفحه بسیار چشم‌نواز است و به‌طور کلی اعتدال رنگی بیشتری نسبت به صفحات مزدوج دوم دارد.

دو سرلوح مذهب نیز در این قرآن دیده می‌شود. یکی سرلوح صفحه آغاز سورة بقره و دیگری سرلوح صفحه فال‌نامه منظوم. سرلوح صفحه آغاز سورة بقره، با ابعاد ۱۲×۱۴ سانتی‌متر از دو قاب اصلی تشکیل شده است. قسمتی از تذهیب قاب صدر سرلوح، همراه با حاشیه بالای صفحه، از بین رفته است. زمینه اصلی این قاب لاجوردی است، اما ترنج‌ها و سرترنج‌های درون آن زمینه‌هایی به رنگ‌های سفید، سیاه، سبز، قرمز و فیروزه‌ای دارند. در قاب پایین سرلوح نیز مشخصات کتیبه سر سورة بقره کتابت شده است (تصویر ۵). جدول سرلوح صفحه فال‌نامه قرآن نیز تا اندازه‌ای مشابه سرلوح پیشین است و قاب‌بندی دو قسمتی دارد. رأس قاب بالا، به‌مثابه تاج سرلوح، از تکرار یک شکل محرابی کنگره‌دار شکل‌گرفته و درون آن سه ترنج کوچک قرار گرفته است.^۱ در قاب پایین نیز عبارت «فی التّوَال من کلام الله» نوشته شده است.

ابعاد جدول صفحات معمولی قرآن وقفی امام‌قلی‌خان $۱۶ \times ۲۵/۵$ سانتی‌متر است، اما در برخی صفحات اندکی کم‌وزیاد می‌شود. چارچوب این جدول از چندلایه نوار تحریردار به رنگ‌های طلایی، سبز، بنفش، قرمز و آبی تشکیل شده است. حاشیه سفید بالا و پایین و عطف و لبه این صفحات نیز به ترتیب حدود $۷/۵$ و ۴ و ۳ و $۶/۵$ است. مسطر صفحات معمولی قرآن دوازده خطی است. طبیعتاً در صفحه‌هایی که کتیبه سرسوره دارند، بسته به

۱. آسیب‌های کاغذ حاشیه بالای صفحه تا رأس محرابی سرلوح گسترش یافته و بخشی از تذهیب آن را ناقص کرده است.

است.^۲ در بیشتر موارد عبارات پایانی سوره‌ها به درون قاب سرسوره بعد افتاده است. نشان فصل آیات دایره‌ای زرین با قلم‌گیری سیاه است. قطر این دایره ۹/۰ سانتی‌متر است و سطح آن با سه خط قطری به شش بخش تقسیم شده است. این نشان، مطابق معمول، روی حرف آخر کلمه پایانی هر آیه نشسته است. کاتب پیش‌تر جای فصل آیات را با یک نقطه کوچک قرمز رنگ برای مذهب مشخص کرده است. با این حال، او برخی نشان فصل آیات را نگذاشته و گذشته است.^۳ علائم پنج آیه (خمس) نیز شکل ترنجی با ابعاد تقریبی ۵/۳×۵ سانتی‌متر دارد. خط پیرامون این نشان با قرمز دورگیری شده و سطح زمینه آن لاجوردی است.^۴ در مرکز این ترنج یک ترنج کوچک با زمینه قهوه‌ای یا قرمز رسم شده و ساقه ساده ختایی دور آن حلقه گردیده است. نشان ده آیه (عشر) نیز گلابی‌شکل با بدنه کنگره‌دار است. این نشان هم مانند نشان پنج آیه قلم‌گیری قرمز دارد، اما رنگ زمینه آن قهوه‌ای است. ساقه ساده با گل‌وبرگ ختایی تنها تزئینات درون این نشان است (تصویر ۶).

به رسم معمول، نشان‌های خمس و عشر برحسب شمارش هر پنج یا ده آیه در حاشیه نشانیده می‌شود. این ترتیب در برخی برگ‌های این قرآن رعایت نشده است؛ برای مثال، پیش‌آمده که مذهب نشان خمس یا عشر را نکشیده باشد یا آن را به ابتدای صفحه بعد انداخته باشد. گاهی در یک صفحه تا شش نشان کشیده شده است.^۵

وقفیه

همان‌طور که پیش‌از این گفته شد، متن وقف‌نامه قرآن روی برگ اول نوشته شده است. این متن را با مرکب سیاه و خط نستعلیق در ۱۴ سطر متوالی کتابت کرده‌اند. کاتب در نگارش عبارت تاریخ (سطر چهاردهم) به شکسته متمایل شده است. سال وقف (۱۰۲۳) در این عبارت به عدد است، اما چندی بعد صفر صدگان آن را به یک بدل کرده‌اند و اکنون «۱۱۲۳» خوانده می‌شود. زمان و علت این تحریف مشخص نیست (تصویر ۷).^۶ متن وقف‌نامه خواناست، اما قسمتی از کلمه پایان برخی سطرها زیر کاغذ مرمتی حاشیه لبه صفحه رفته است. هیچ تذهیب و تزئینی در این صفحه دیده نمی‌شود. متن وقف‌نامه چنین است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمين

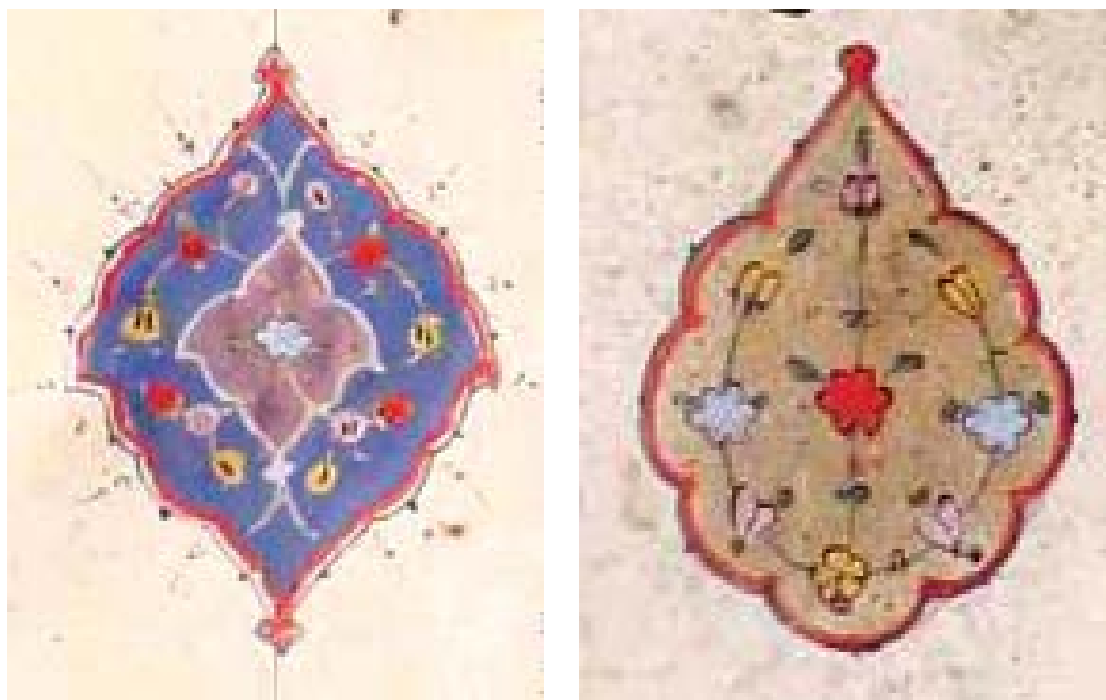

تصویر ۵. صفحه سرلوح آغاز سوره بقره (۳) در قرآن وقفی امام‌قلی‌خان. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۱۳۹ (قرآن کریم [قرآن وقفی امام‌قلی‌خان]، ۱۳۲۱ ه. ق.، بقره: ۱)
Figure 5. The sarlawh page at the beginning of Sūrat al Baqarah (fol. 3b) in the endowed Qur'an of Imām Qolī Khān. Mashhad: Astan Quds Razavi Library, no. 2139 (The Qur'an [Endowed Qur'an of Imam Qoli Khan], 1903, al Baqarah: 1).

زمینه آن‌ها نیز با رنگ قهوه‌ای پوشیده است و بر روی‌شان مشابه همان ساقه‌های گل‌وبرگ‌دار ختایی کشیده شده است.

مطابق معمول در میان قاب سرسوره‌ها مشخصات سوره‌های قرآن آمده است. این مشخصات با سفیدآب تحریردار کتابت شده و شامل نام سوره و تعداد آیات می‌شود. به عنوان مثال، به این ترتیب: «سورة النبأ، أربع و أربعون آية». به اقتضای فضا، گاه واژگان «سوره» و «آیه»، از آغاز و پایان عبارت کتیب سرسوره‌ها افتاده است و در عوض در برخی دیگر مکان نزول قرآن اضافه شده است.^۱ از این میان، نام سوره فلق به اشتباه ناس نوشته شده

۱. سوره‌های روم، ملانکه، زمر، طور، منافقون، ملک، مدثر، دهر، تکویر، نطیف، فجر، تین، علق، عصر، همزه، قریش، کوثر، مسد، و فلق.
۲. نک: ۳۲۲ ب.
۳. مثلاً نک: ۲۵۶ ب، ۲۵۷ آ.
۴. بطور استثنای چند ترنج با زمینه قهوه‌ای نیز در میان نشان پنج آیه دیده می‌شود. نک: ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۴۵.
۵. مثلاً نک: ۲۸۲ آ.
۶. در عرض دید روی همین برگ (مورخ ۱۹ بهمن ۱۳۱۵ ش) آمده که در موقع صفای این تغییر روی داده است.

تصویر ۶. نمونه‌ای از نشان‌های پنج آیه (خمس) و ده آیه (عشر) در قرآن وقفی امام‌قلی‌خان. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۱۳۹ (قرآن کریم [قرآن وقفی امام‌قلی‌خان]، ۱۳۳۱ ه. ق.)

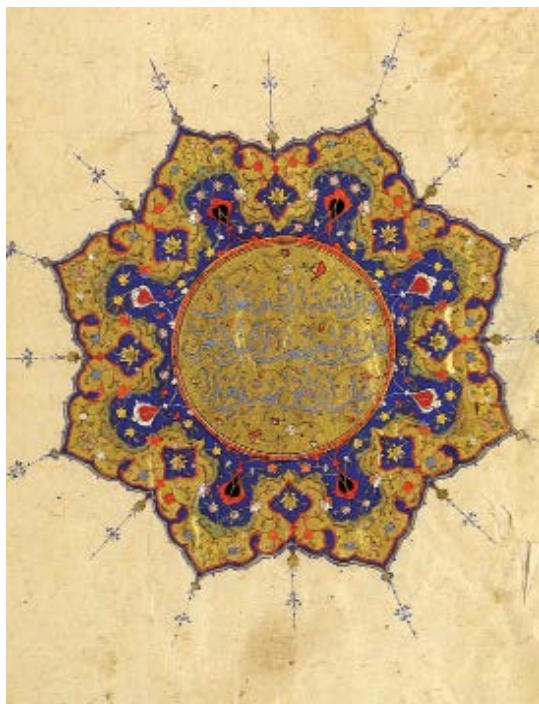
Figure 6. Examples of the five verse (kham) and ten verse ('ashr) markers in the endowed Qur'an of Imām Qolī Khān. Mashhad: Astan Quds Razavi Library, no. 2139 (The Qur'an [Endowed Qur'an of Imam Qoli Khan], 1903).

نتایج مثبتات به روزگار فرخنده آثار خان بن خان ذروه‌مکان واصل و متواصل. مشروط آنکه احدی به نظر خیانت منظر [ور] نسازد و در بیرون بردن قرآن مذکور مرخص نباشند و مورد بیع و شری نساخته، به سبب [اعمال] قبیح، [که] ارتکاب آن باعث عذاب ابدی و طرد و لعن سرمدی است، خود را مستحق جحیم نسازند. فی شهر ربیع‌الثانی سنه ۱۰۲۳ من الهجرة النبویه علیه أفضل الصلوة والتحية».

تاریخ‌گذاری

همان‌طور که پیش‌ازاین گفته شد، قرآن وقفی امام‌قلی‌خان نه تاریخ کتابت دارد و نه کاتب آن مشخص است. تاریخ وقف‌نامه قرآن را نیز نباید لزوماً با تاریخ تولید نسخه برابر دانست. بر همین اساس، احتمال تولید سفارشی قرآن ضعیف می‌شود. به عبارتی، بعید است این قرآن را امام‌قلی‌خان برای مزار پدرش سفارش داده باشد. برخی به کتابخانه عظیم او در شیراز اشاره کرده‌اند (بهروزی، ۱۳۵۶، ص. ۳۱؛ همایون‌فرخ،

والصلوة والسلام علی خیر خلقه محسنه وآله أجمعین. امّا بعد، وقف نمود خالصاً لوجه الله تعالی و طلباً لمرضاته نواب ایالت‌پناه شوکت و حشمت دستگا[ه] عظمت و نصفت انتباه عالیجاه امیر الأمراء فی الزمان ناشر اوامر العدل والإحسان خان بن خان سلیمان‌مکان شجاعاً للایالة والشوكة والحشمة والنصفة والجلالة والإقبال والإجلال والإمتنان امام‌قلی‌خان، بیگلربیگی فارس و کوه‌کیلویه و لار و بحرین و غیر ذلک، تمامی یک جلد قرآن مجید و فرقان حم [ید] که مشتمل است بر سی جزو تمام، بر مزار خیرآثار والد ماجد عظیم‌الشأن خود ایالت و غفران پناه رضوان آرامگاه خان فردوس مکان جنت آشیان محیی مراسم عدل و احسان ماحی مآثر جور و ظلم و طغیان [ن] قاعده‌آموز خوانین گردون‌توان الغریق فی بحار رحمة الله الملك المئان الله‌وردی‌خان که حفاظ و زوّار آن بقعة رفیعه به تلاوت آن مشغول بوده نوعی نمایند که روح بافتوح خان مغفور ... نسب (؟) ع... قرین آمرزش و غفران خداوند غفور رحمان گردد و از میامن و برکات آن

تصویر ۸. شمسۀ هشت لنگه مذهب پشت برگ اول نسخه خطی قرآن به سبک شیراز. تاریخ کتابت: سده دهم. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش. ۱۸۷ (قرآن کریم [نسخه خطی قرآن به سبک شیراز]، قرن ۱۰ ه. ق.).
Figure 8. The gilded eight lobed shamsa on the verso of the first folio of a manuscript Qur'an in the Shiraz style. Date of transcription: 10th century AH. Mashhad: Astan Quds Razavi Library, no. 187 (The Qur'an [Manuscript Qur'an in the Shiraz style], 16th century).

تصویر ۷. صفحه وقفیه قرآن وقفی امام‌قلی‌خان (۱۱). مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش. ۲۱۳۹ (قرآن کریم [قرآن وقفی امام‌قلی‌خان]، ۱۳۲۱ ه. ق.).

Figure 7. The endowment (waqf) statement page of the endowed Qur'an of Imām Qolī Khān (fol. 1a). Mashhad: Astan Quds Razavi Library, no. 2139 (The Qur'an [Endowed Qur'an of Imam Qoli Khan], 1903).

۱. همین‌قدر می‌دانیم که ابوالحسن فراهانی (د. ۱۰۴۰ق) کتابدار امام‌قلی‌خان در شیراز بود. دلاواله (۱۳۸۰، ج. ۲، صص. ۱۱۶۹-۱۱۷۰، ۱۱۸۱) او را - با نام «میر عبدالحسن» - فاضل‌ترین شخصیت علمی شیراز خوانده و از علاقه امام‌قلی‌خان بدوسخن‌گفته‌است. ۲. این دیوان در ذی‌حجه ۱۰۳۵ق کتابت شده و بنا بر یادداشت‌های حوالشی در تملک عنبر، خواجه‌سرای امام‌قلی‌خان، بوده‌است. یک سال بعد نیز در کابل به مبلغ ۲۵ مهر به ظفرخان، از منسوبان شامجهان گورکانی (حک ۱۰۲۷-۱۶۰۸ق) و اگزار گردیده‌است. متن «الکابر» در بار الفیض متملکات الفقیر الراجی الی‌المحتاج به‌عنایت الملک المنان عنبر من جمله العبدالحضرة نواب المستطاب سلیمان مکان امام‌قلی‌خان. [مهر] خاک قدم علیست عنبر» «الکابر» در بار الفیض کابل از خواجه‌سرای امام‌قلی‌خان، حاکم شیراز، ابتیاع شد. سنه ۱۰۳۶، قیمت ۲۵ مهر. [مهر] ظفرخان بنده شاه جهان است. سنه ۱۰۳۸ق».

صفحات مزدوج مذهب دوم (۲-۳) آغاز می‌شود. ظاهراً این شیوه تنظیم صفحات آغازین از قرن دهم در نسخه‌های خطی قرآن متداول شد و عادت ویژه کارگاه‌های نسخه‌پردازی شیراز بود؛ مثلاً در برخی قرآن‌های روزبهان شیرازی و عبدالقادر شیرازی و حسین فخار شیرازی می‌توان چنین شکلی از تدوین اوراق آغازین را مشاهده کرد. در این نوع از نسخه‌ها شمسۀ هشت لنگه صفحات مزدوج اول بر زمینه سفید کاغذ نشسته یا جزئی از یک جدول مذهب بزرگ‌تر شده‌است. قرآن وقفی امام‌قلی‌خان از نوع اول است. مشابه این شمسه‌های جفتی در ابتدای بسیاری از قرآن‌های شیراز در سده‌های دهم و یازدهم هجری استفاده شده‌است. قرآن‌های شماره ۱۰۴، ۱۳۶، ۱۶۷، ۱۷۲، ۱۷۹، ۱۸۷ و ۲۴۱ کتابخانه آستان قدس رضوی، Is1558 و Is1544 موزۀ چستریبیتی و QUR292 و QUR422 مجموعه ناصر خلیلی از جمله این نمونه‌هاست. درون این شمسه‌ها

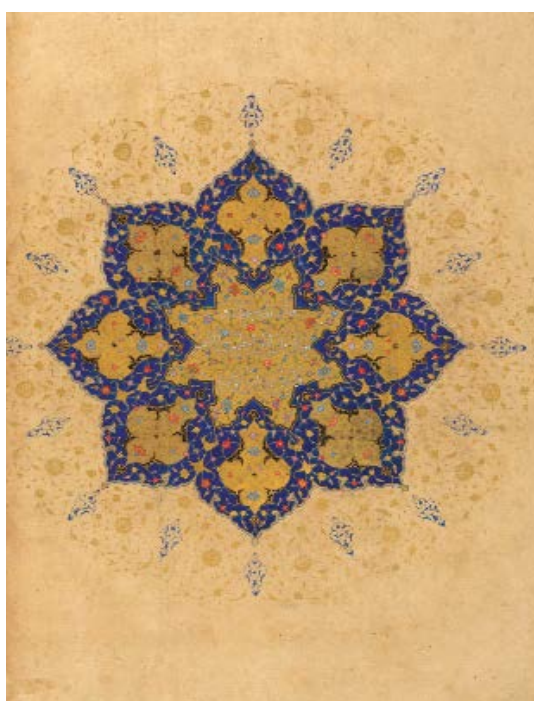
۱۳۴۷، ج. ۲، ص. ۱۴۰). به‌رغم این ادعا، تاکنون نام خزانه‌الکتاب امام‌قلی‌خان بر شمسۀ افتتاح هیچ نسخه‌ای دیده نشده‌است. هیچ نسخه خطی مطرحی نیز سراغ نداریم که با حمایت مستقیم او تهیه شده باشد. حتی دیوان انوری کتابخانه ملی فرانسه (Supplément persan 514) که ریشار (۱۳۸۳، ص. ۱۹۱) آن را مصداق «سیاست حمایت شاهانه» امام‌قلی‌خان در نسخه‌پردازی گرفته‌است، به حامی نسخه اشاره نمی‌کند. در قرآن وقفی امام‌قلی‌خان نیز نشانه‌ای وجود ندارد که چنین موضوعی را اثبات کند. با این حساب، تاریخ‌گذاری این قرآن نیازمند بررسی سبک تولید نسخه و تطبیق آن با نمونه‌های مشابه خواهد بود. این موضوع از بررسی چارچوب کلی تدوین و برخی مؤلفه‌های تزئینی نسخه ساده می‌شود.

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، صفحات مزدوج اول قرآن وقفی امام‌قلی‌خان (۱-۲) شامل یک جفت شمسۀ هشت لنگه مذهب است و متن کلام‌الله از

تصویر ۱۰. از صفحات مزدوج دوم (۲ب) نسخه خطی قرآن به سبک شیراز. کاتب: نظام‌الدین محمود. تاریخ کتابت ۹۷۵ ق.، محل نگهداری: دوبلین، چستر بیوتی، شماره بازیابی ۱۵۴۴ (قرآن کریم [نسخه خطی قرآن به سبک شیراز]، قرن ۱۰ ه. ق.)

Figure 10. One of the second paired folios (fol. 2b) of a manuscript Qur'an in the Shiraz style. Scribe: Nizām al Dīn Maḥmūd. Date of transcription: 975 AH. Location: Dublin, Chester Beatty Library, accession no. 1544 (The Qur'an [Manuscript Qur'an in the Shiraz style], 16th century).

تصویر ۹. شمسه هشت لنگه مذهب پشت برگ اول نسخه خطی قرآن به سبک شیراز. کاتب: نظام‌الدین محمود. تاریخ کتابت ۹۷۵ ق.، محل نگهداری: دوبلین، چستر بیوتی، شماره بازیابی ۱۵۴۴ (قرآن کریم [نسخه خطی قرآن به سبک شیراز]، قرن ۱۰ ه. ق.)

Figure 9. The gilded eight lobed shamsa on the verso of the first folio of a manuscript Qur'an in the Shiraz style. Scribe: Nizām al Dīn Maḥmūd. Date of transcription: 975 AH. Location: Dublin, Chester Beatty Library, accession no. 1544 (The Qur'an [Manuscript Qur'an in the Shiraz style], 16th century).

اما چنان‌که ریشار (۱۳۸۳، ص. ۱۹۱) نیز دریافته است هیچ نسخه‌ای را نمی‌توان سراغ گرفت که در جزئیات عیناً مشابه دیگری باشد. این تعبیر با گزارش صاحب جواهر الاخبار از تولید نسخه‌های خطی در اواخر سده دهم در شیراز همخوان است (بوداق منشی قزوینی، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۲). او از امکان تولید عمده نسخه‌های خطی مشابه در شیراز خبر می‌دهد. این نسخه‌ها بدون سفارش قبلی تهیه می‌شد و از همین رو بیشتر نمونه‌های باقی‌مانده از آن‌ها بدون نام حامی و هنرمند است. محققان پیش‌تر نیز به این موضوع اشاره کرده‌اند (جیمز، ۱۳۸۱، ص. ۱۱۳؛ ریشار، ۱۳۸۳، ص. ۱۹۰). بنابراین، قرآن وقفی امام‌قلی‌خان در زمره نسخه‌های بی‌نام‌نوشانی قرار می‌گیرد که در نیمه دوم سده دهم تا اوایل سده یازدهم در شیراز ساخته و پرداخته شده است.

معمولاً آیه ۸۸ سوره اسرا نوشته می‌شود. شأن نزول این آیه ناظر به اعجاز کلام الله است (تصویرهای ۸-۱۰).

فال‌نامه منظوم فارسی از دیگر مؤلفه‌های ابداعی این نسخه‌ها است. این فال‌نامه‌ها، با مطلع «هر که از قرآن گشاید فال خویش»^۱، پس از دعای ختم قرآن جای می‌گیرد و پایان‌بخش نسخه‌ها می‌شود. قرآن وقفی امام‌قلی‌خان نیز این فال‌نامه را دارد و همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، سرلوح صفحه آن به تذهیب آراسته و ابیاتش به جدول درآمده است. صفحات فال‌نامه در بیشتر نسخه‌های شیراز جدول‌کشی شده و هر مصرع فال در چارچوب یک خانه از جدول افتاده است.

تذهیب قرآن وقفی امام‌قلی‌خان به سبک شیراز دوره صفوی متمایل است. این سبک معمولاً با نقشمایه‌هایی مشابه در قالب چند طرح کلی ثابت شناخته می‌شود،

۱. این مطلع به صورت «هر که از قرآن گشاید فال خویش» نیز روایت شده است.

نتیجه

قرآن وقفی امام‌قلی‌خان تا اواخر سال ۱۳۱۵ش در رواق منسوب به او محفوظ بوده است. مرور یادداشت‌های حاشیه قرآن نشان می‌دهد که این نسخه در طول این مدت در دسترس و مورد استفاده بوده است. با این حال، اجزا و اوراق قرآن نسبتاً سالم مانده و جز حواشی برگ‌های آغازین و پایانی، آسیب جدی ندیده است. این آسیب‌ها پس از انتقال نسخه به کتابخانه آستان قدس رضوی مرمت شده است. قرآن وقفی امام‌قلی‌خان به خط نسخ نوشته شده، اما ضمایم آن به خطوط ثلث، توقیع و نستعلیق است. این قرآن از نظر شیوه تدوین به نسخه‌های شیراز در دوره صفوی بسیار شباهت دارد. استفاده از یک جفت شمسۀ هشت لنگۀ مذهب در صفحات مزدوج اول، آغاز متن کلام‌الله در صفحات مزدوج مذهب دوم و ختم قرآن با فالنامه منظوم فارسی، از جمله این نشانه‌هاست. تذهیب و جدول‌کشی قرآن نیز تابع قواعد کلی‌ای است که در سنت کتاب‌آرایی شیراز در این دوره مشاهده می‌شود. چه‌بسا، قرآن وقفی امام‌قلی‌خان را بتوان در زمره نسخه‌هایی دانست که بدون سفارش در کارگاه‌های شیراز تولید می‌شدند و روانه بازار می‌گردیدند. شیراز در سراسر قرن دهم هجری فعال‌ترین مرکز تولید چنین نسخه‌هایی بود. با این حال، بیشتر این نسخه‌های خطی، مانند قرآن وقفی امام‌قلی‌خان، بی‌نام‌ونشان تولید می‌شدند و فاقد ترقیمه‌اند. ویژگی‌های ظاهری وقفیه روی برگ اول قرآن نیز ما را مطمئن می‌کند که این نسخه به سفارش امام‌قلی‌خان تهیه نشده، بلکه برای وقف بر مزار الله‌وردی‌خان ابتیاع گردیده است. به احتمال زیاد، قرآن وقفی امام‌قلی‌خان در نیمه دوم سده دهم تا اوایل سده یازدهم هجری قمری در شیراز و بدون سفارش قبلی ساخته و پرداخته شده است.

تقدیر و تشکر (Acknowledgement)

این مقاله مستخرج از پژوهشی مستقل است و تحت حمایت هیچ سازمانی نبوده است.

تعارض منافع (Conflict of Interest)

نویسنده اعلام می‌دارد که در خصوص انتشار این مقاله تضاد منافع وجود ندارد. علاوه بر این، موضوعات اخلاقی، از جمله سرقت ادبی، رضایت آگاهانه، سوء رفتار، جعل داده‌ها، انتشار و ارسال مجدد و مکرر و همچنین، سیاست مجله در قبال استفاده از هوش مصنوعی از سوی نویسنده رعایت شده است.

منابع و مآخذ

آستان قدس رضوی، موسسه آفرینش‌های هنری و سازمان کتابخانه‌ها موزه و مرکز اسناد. (گردآورنده). (۱۳۹۳). شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: منتخب قرآن‌های نفیس از سده دهم تا چهاردهم هجری قمری. مشهد: آستان قدس رضوی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد.

<https://maancentre.com/maanshop/4047>

آستان قدس رضوی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد. [بی تا]. [وقفیه این قرآن را سندی تاریخی در مالکیت شاهنشاهی ایران بر جزیره بحرین؛ نسخه خطی]. [شماره بازیابی سند: ۱۰۱۶۱۵].

احتشام کویانیان، م. (۱۳۵۴). شمس الشموس یا انیس النفوس. بی‌نا.

<https://esam.ir/item/36390214>

ادیب بجنوردی، ح. (۱۳۲۸). فهرست نسخه‌های خطی نادر و نفیس کتابخانه آستان قدس رضوی [نسخه خطی]. سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. [شماره بازیابی ۱۵۳۲۴-۵].

اسکندر بیگ منشی. (۱۳۵۰). تاریخ عالم آرای عباسی (ج. ۱؛ الف. افشار، به کوشش). امیرکبیر.

<https://noorlib.ir/book/info/41536>

اعتمادالتولیه، م. ش. (۱۳۰۳ق). سیاهه موقوفات ارض اقدس [نسخه خطی]. تهران: کتابخانه ملی ملک. [شماره بازیابی ۶۱۷۱].

اعتمادالسلطنه، م. ح. (۱۳۶۲). مطلع الشمس (م. پیمان، مقدمه نویس و تنظیم کننده فهرست). پیشکام.

<https://www.iketab.com/%D9>

انزلی‌نژاد، ر. (۱۳۸۸). بیست وقفنامه از خراسان. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

<https://ketab.ir/Book/EDC83EF9-64C6-4778-97FE-B08FD1B6B8A3>

بهروزی، ع. ن. (۱۳۵۶). تاریخچه کتابخانه‌ها و مطبوعات و چاپخانه‌های فارس. انجمن کتابخانه‌های عمومی شیراز.

<http://www.manuscripts.ir/fa/books/90-news>

بوداق منشی قزوینی. (۱۳۸۸). جواهر الاخبار (بخش احوال خطاطان و نقاشان) (ک. کوشا، گردآورنده). نامه بهارستان، ۱۵، ۱۰۷-۱۲۰.

<http://noo.rs/Jovuk>

جیمز، د. ل. (۱۳۸۱). پس از تیمور: قرآن‌نویسی تا قرن دهم هجری قمری. (پ. بهتاش، مترجم). کارنگ.

<https://ketab.ir/book/3075e693-a72e-4827-b65e-0c623bc7c0d5>

دلاواله، پ. (۱۳۸۰). سفرنامه‌های پیتر و دلاواله (۲ ج؛ م. بهروزی، مترجم). نشر قطره.

<https://www.gisoom.com/book/1219951>

روضه‌خوان، م. ف. (۱۳۲۱ ه. ق.). یادداشت میرزا فضل‌الله روضه‌خوان بر روی برگ ۳۲۵ قرآن وقفی امام‌قلی‌خان [یادداشت روی نسخه خطی]. مشهد: آستان قدس رضوی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد. [شماره بازیابی: ۲۱۳۹]. [عربی].

ریشار، ف. (۱۳۸۳). جلوه‌های هنر پارسی: نسخه‌های نفیس ایرانی قرن ۶ تا ۱۱ هجری قمری موجود در کتابخانه ملی فرانسه (ع. روح‌بخشان، مترجم). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

<https://hawzah.net/fa/Article/View/87989>

سدیدالسلطنه، م. ع. (۱۴۰۰). سفرنامه سدیدالسلطنه: التدقیق فی سیر الطريق (الف. اقتداری، مصحح). تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

<https://ketab.ir/Book/9D40C55D-7E5C-4A16-B199-347D3ACEAAAC>

فلسفی، ن. (۱۳۵۳). زندگانی شاه عباس اول (ج. ۳). دانشگاه تهران.

<https://www.gisoom.com/book/1114540>

قرآن کریم [نسخه خطی قرآن وقفی امام‌قلی‌خان]. (۱۳۲۱ ه. ق.). مشهد: آستان قدس رضوی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد. [شماره بازیابی: ۲۱۳۹]. [عربی].

قرآن کریم [نسخه خطی قرآن به سبک شیراز]. (قرن ۱۰ ه. ق.). مشهد: آستان قدس رضوی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد. [شماره بازیابی: ۱۸۷]. [عربی].

گلچین معانی، الف. (۱۳۴۷). راهنمای گنجینه قرآن. مشهد: آستان قدس رضوی.

<https://www.iketab.com/Golchin>

محمد میرک حسینی. (۱۳۸۵). ریاض الفردوس خانی (الف. افشار، و ف. صرافان، گردآورندگان). تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

<https://ketab.ir/Book/03160407-6130-4B4C-BB7B-1E70973C88B3>

ملویل، ج. پ. (۱۳۹۷). شاه‌عباس و سفر زیارتی او به مشهد مقدس (ی. فرخی، و ق. رضایی). تهران: نگارستان اندیشه

<https://ketab.ir/Book/46E5F2A2-96D4-4930-8D57-E5363A4966A2>

(نسخه اصلی منتشر شده در ۲۰۱۱).

منجم یزدی، ج. م. (۱۳۶۶). تاریخ عباسی (س. وحیدنیا، مصحح). تهران: وحید.

<https://www.karaketab.com/%DA%A9>

منشی قمی، الف. ح. (۱۳۸۳). خلاصه‌التواریخ (ج. ۲؛ الف. اشراقی، مصحح). دانشگاه تهران.

<https://ketab.ir/Book/0F22F876-A435-4744-9630-5553BC8A85A1>

همایون‌فرخ، ر. (۱۳۴۷). کتاب و کتاب‌خانه‌های شاهنشاهی ایران (ج. ۲: تاریخچه کتابخانه‌های ایران از صدر اسلام تا عصر کنونی). تهران: وزارت فرهنگ و هنر.

<https://docibox.ir/ar/book/1059285>

Reference

Adib Bojnordi, H. (1949). *Catalogue of Rare and Precious Manuscripts of the Library of Astan Quds Razavi* [Manuscript]. National Library and Archives of Iran. [Retrieval no. 15324-5]. [In Persian].

Anzabi Nezhad, Reza; & Others (2009). *Twenty Deed of Endowment from Khorasan*. Mashhad: Bonyad Pazhooheshhaye Islami. <https://ketab.ir/Book/EDC83EF9-64C6-4778-97FE-B08FD1B6B8A3> [In Persian].

Astan Quds Razavi, Institute of Artistic Creations and the Organization of Libraries, Museums, and Documents Center of (Compiler). (2014). *Artistic masterpieces in Astan Quds Razavi: Selected exquisite Qur'ans from the 10th to the 14th centuries AH*. Mashhad: Astan Quds Razavi, Organization of Libraries, Museums, and

Documents Center. <https://maancentre.com/maanshop/4047> [In Persian].

Astan Quds Razavi, Library, Museum, and Document Center. (n.d.). [Manuscript of the Endowment Deed of This Qur'an as a Historical Document of Iran's Imperial Ownership of the Island of Bahrain]. [Document retrieval no. 101615]. [In Persian].

Behroozi, A. N. (1977). *History of Libraries, Periodicals, and Printing Houses of Fars*. Shiraz Public Libraries Association. <http://www.manuscripts.ir/fa/books/90-news> [In Persian].

Bodagh Munshi Qazvini. (2009). Jawaher al-Akhbar (Section on the Biographies of Calligraphers and Painters) (K. Kousha, Ed.). *Nameh-ye Baharestan*, 15, 107-120. <http://noo.rs/Jovuk> [In Persian].

Dale, S. F. (2017). *Khuzani Isfahani Fazli Beg, A Chronicle of the Reign of Shah 'Abbas* (K. Ghereghlou, Ed.; Ki). Ghereghlou, & C. Melville, Introduction writers). *Cambridge, Gibb Memorial Trust, Bulletin critique des annales islamologiques*, 2015, 2(31), 91-93. https://www.persee.fr/doc/bcai_0259-7373_2017_num_31_1_1109_t3_0091_0000_1

Della Valle, P. (2001). *Things and Words in Pietro Della Valle's Travels* [Cose e Parole nei "Viaggi" di Pietro Della Valle] (M. Behfrouzi, Trans.). <https://www.gisoom.com/book/1219951> [In Persian].

Ehtesham Kavarianian, M. (1975). *Shams al-Shumos ya Anis al-Nufus*. n.p. <https://esam.ir/item/36390214> [In Persian].

Eskandar Beg Monshi. (1971). *Tarikh-e Alam-ara-ye Abbasi* (Vol. 1; I. Afshar, Ed.). Amirkabir. <https://noorlib.ir/book/info/41536> [In Persian].

Etemad al-Saltaneh, M. H. (1983). *Matla' al-Shams* (M. Peyman, Introduction writer & index compiler). Pishkam. <https://www.iketab.com/%D9> [In Persian].

Etemad al-Tawliyah, M. Sh. (1886). *Siyāhah-ye Mawqūfāt-e Arz-e Aqdas* [Manuscript]. Tehran: Malek National Library. [Retrieval no. 6171]. [In Persian].

Falsafi, N. (1974). *The Life of Shah Abbas I* (Vol. 3). University of Tehran Press. <https://www.gisoom.com/book/1114540> [In Persian].

Golchine Ma'ani, A. (1968). *Guide to the Qur'an Treasury*. Mashhad: Astan Quds Razavi. <https://www.iketab.com/%D8> [In Persian].

Homayunfarrokh, R. (1968). *Books and the Imperial Libraries of Iran* (Vol. 2: History of the Libraries of Iran from the Beginning of Islam to the Contemporary Era). Tehran: Ministry of Culture and Arts. <https://docibox.ir/ar/book/1059285> [In Persian].

- James, D. L. (2002). *After Timur: Qur'an Writing Up to the 10th Century AH* (P. Behtash, Trans.). Karang. <https://ketab.ir/book/3075e693-a72e-4827-b65e-0c623bc7c0d5> [In Persian].
- Melville, C. P. (2018). *Shah Abbas and the Pilgrimage to Mashhad* (Y. Farokhi, & Gh. Rezaei, Trans.). Tehran: Negarestan-e Andisheh. <https://ketab.ir/Book/46E5F2A2-96D4-4930-8D57-E5363A4966A2> (Original work published 2011). [In Persian].
- Mirak Hosseini, M. (2006). *Riyaz al-Ferdows Khani* (A. Afshar & F. Sarrafan, Eds.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowments Foundation. <https://ketab.ir/Book/03160407-6130-4B4C-BB7B-1E70973C88B3> [In Persian].
- Monajjem Yazdi, J. M. (1987). *Tarikh-e Abbasi* (S. Vahidnia, Ed.). Tehran: Vahid. <https://www.karaketab.com/%DA%A9> [In Persian].
- Munshi Qomi, A. H. (2004). *Kholasat alTavarikh* (Vol. 2; A. Eshraqi, Ed.). University of Tehran Press. <https://ketab.ir/Book/0F22F876-A435-4744-9630-5553BC8A85A1> [In Persian].
- The Qur'an* [Manuscript of the Endowed Qur'an of ImamQoli Khan]. (1903). Mashhad: Astan Quds Razavi, Library, Museum, and Document Center. [Retrieval no. 2139]. [In Arabic].
- The Qur'an* [Manuscript Qur'an in the Shiraz style]. (16th century). Mashhad: Astan Quds Razavi, Library, Museum, and Document Center. [Retrieval no. 187]. [Arabic].
- Richard, F. (2004). *Persian Manuscripts from 12th to 17th Centuries National Library of France* (A. Ruhbakhshan, Trans.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. <https://hawzah.net/fa/Article/View/87989> [In Persian].
- Rowzehkhan, M. F. (1903). *Note of Mirza Fazlollah Rowzehkhan on folio 325 of the endowed Qur'an of ImamQoli Khan* [Manuscript note]. Mashhad: Astan Quds Razavi, Library, Museum, and Document Center. [Retrieval no. 2139]. [In Arabic].
- Sadid al-Saltaneh, M. A. (2021). *Safarnameh-ye Sadid al-Saltaneh: al-Tadqiq fi Sayr al-Tariq* (A. Eghtedari, Ed.). Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowments Foundation. <https://ketab.ir/Book/9D40C55D-7E5C-4A16-B199-347D3ACEAAAC> [In Persian].